

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет

Павлюк Віта Анатоліївна

УДК 81'373.2(477.44)

СТАНОВЛЕННЯ НЕОФІЦІЙНОГО АНТРОПОНІМКОНУ
ВІННИЧЧИНИ

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Вінниця – 2016

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Павликівська Наталія Михайлівна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Торчинський Михайло Миколайович,
Хмельницький національний університет,
завідувач кафедри української філології;

кандидат філологічних наук
Антонюк Олена Вікторівна,
Донецький національний університет,
доцент кафедри української філології і культури.

Захист відбудеться «31» травня 2016 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 11.051.10 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук у Донецькому національному університеті (вул. Академіка Янгеля, 4, к. 238, м. Вінниця, 21007).

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Донецького національного університету за адресою: вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021.

Автореферат розіслано «26» квітня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

І.Р.Домрачева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Для української пропріальної лексики характерні територіальні відмінності, які зумовлюють семантичне, експресивне та структурне різноманіття й багатство українського живого мовлення. Паралельно з офіційними найменуваннями (особове ім'я, найменування по батькові (патронім) та прізвище) функціонують неофіційні антропоніми, найпоширенішими з яких є прізвиська. Сфера їхнього функціонування охоплює соціальні й територіальні мікросередовища, як-от: окремий населений пункт, вулиця, школа, колектив тощо. У сучасному мовознавстві завершується вивчення, інвентаризація й лексикографічне упорядкування офіційних антропонімів, тоді як прізвиська залишаються недостатньо вивченими на окремих ареалах.

З огляду на це наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. набуває актуальності вивчення неофіційних антропонімів на теренах регіонів України, у результаті чого з'явилися дослідження прізвиस्क Закарпаття (П. Чучка), Бойківщини (Д. Бучко й Г. Бучко), північно-західних регіонів України (В. Чабаненко), Західного Полісся (Г. Аркушин), Середнього Полісся (І. Козубенко), Галичини (Р. Осташ), Гуцульщини (М. Лесюк), Донеччини (О. Антонюк), Луганщини (Н. Федотова), Наддністрянщини (М. Наливайко).

Останнім часом стало зрозуміло, що структурний та семантичний підходи не задовольняють повною мірою всебічне виствітлення предмета дослідження, оскільки, окрім діалектних та експресивних особливостей, антропонімний матеріал містить багату концептосферу, вбирає в себе широкі асоціативно-метафоричні, етнолінгвальні й аксіологічні компоненти. У зв'язку з цим предмет дослідження неофіційних антропонімів постійно розширюється, залучаючи до методологічної бази функціональний, когнітологічний і психолінгвістичний інструментарій.

Народнорозмовна база прізвиस्क Вінниччини досі не була об'єктом спеціального вивчення, незважаючи на те, що антропонімна карта України стає все більш заповненою й окресленою. Це зумовлює потребу в різнобічному вивченні неофіційного антропонімікону вказаного регіону із залученням як традиційних (структура, семантика, мотивація), так і новаторських (асоціативна природа, аксіологія, функціональність) підходів. Специфіка прізвиस्क ареалу Вінниччини цікава тим, що на тлі місцевих говірок південно-західного наріччя спостерігаються протилежні тенденції: з одного боку – поступове згасання архаїчних типів неофіційних найменувань (пропатроніми, проандроніми, сімейно-родові найменування), носіями яких є люди переважно старшого покоління, з іншого – все більшого поширення набувають молодіжні прізвиська, семантична й мотиваційна основа яких скерована на характеристичну деталь, вияви субкультури, іноді – латенції в межах мікросоціальних груп. Взаємодія цих протилежних тенденцій разом із недостатньою дослідженістю й невпорядкованістю антропонімного матеріалу Вінниччини зумовлюють **актуальність теми дисертації**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напряму дисертації відповідає науковій темі кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Лексика Поділля» (рішення кафедри української мови від 01.12.2010 р., протокол № 6). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №8 від 27 лютого 2013 р.), погоджено Науковою координаційною радою «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 66 від 29 жовтня 2013 р.).

Мета роботи – дослідити мотиваційно-етимологічну, функціональну, морфологічну й словотвірну специфіку неофіційних антропонімів Вінниччини на синхронному рівні. Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

1) за спеціально розробленими анкетами провести опитування респондентів на теренах Вінницької області, зафіксувати та укласти реєстр прізвищ;

2) визначити загальні проблеми класифікації неофіційних антропонімів, способи надання прізвищ, їхню відмінність від псевдонімів та основні аспекти функціонування;

3) розробити методіку дослідження неофіційних антропонімів Вінниччини й з'ясувати їхні кількісні характеристики в плані співвідношення індивідуальних, сімейно-родових, групових і повторюваних прізвищ;

4) охарактеризувати мотиваційні типи неофіційних антропонімів за різними вихідними ознаками;

5) виявити феномен конотативності й пов'язані з ним формально-семантичні трансформації у сфері неофіційної антропонімії Вінниччини;

6) дослідити граматичну й словотвірну структуру неофіційних антропонімів подільського ареалу.

Джерельною базою роботи послуговували матеріали антропонімного фактажу, зібраного упродовж 2011 – 2015 років у понад 100 населених пунктах 27 районів Вінницької області та місті Вінниці. Унаслідок обстеження території виявлено близько 4000 релевантних одиниць.

Об'єктом дослідження є неофіційні антропоніми Вінницької області в сукупності їх загальноукраїнських, регіональних (діалектних), синхронних мовних (сленг, «суржик»), міжмовних (українсько-російська та українсько-англійська мовна інтерференція) та субкультурних (дитяча, молодіжна, професійна, побутова сфери) особливостей.

Предмет дослідження – структурні, мотиваційні, словотвірні, конотативні й формально-фонетичні особливості неофіційних антропонімів Вінницької області.

Методика дослідження. Теоретико-методологічним підґрунтям дисертації слугували концепції багатьох українських вчених. Особливо

плідним було покликання до праць О. Антонюк, Д. Бучка, Г. Бучко, В. Німчука, М. Наливайко, Г. Аркушина, І. Козубенко, М. Торчинського, П. Чучки та ін. Важливу інформацію почерпнуто в зарубіжних дослідників: Є. Даниліної, Ф. Усціновича, В. Фроловської, З. Нікуліної, П. Поротнікова та ін.

Специфіка досліджуваного об'єкта зумовила використання комплексу лінгвістичних методів і прийомів аналізу фактичного матеріалу. Відповідно до завдань дослідження в дисертації застосовано різноманітні **методи**: завдяки *кількісному аналізу* встановлено поширеність і продуктивність прізвиськ; за допомогою *структурного прийому* вивчено словотвірні моделі прізвиськ та лексеми й афікси, що їх наповнюють; елементи *етимологічного аналізу* застосовано для визначення походження прізвиськ; *семантичний аналіз* використано з метою з'ясування метафорично-метонімічного й конотативного потенціалу досліджуваних одиниць, а також метод *лінгвістичного опису*, який окреслив загальні лексичні й граматичні особливості неофіційних антропонімів Вінниччини. Прийом *категорійно-дефінітивного аналізу* допоміг встановити термінологічний зміст поняття прізвисько у його співвідношенні з іншими різновидами антропонімів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено неофіційні антропоніми Вінниччини, унаслідок чого постала цілісна наукова картина типології, функціонально-мотиваційних особливостей, словотвірної структури, конотативності й формально-фонетичних трансформацій такого багатого лексичного пласту, як народнорозмовне неофіційне найменування особи. Упродовж дослідження уведено й реалізовано низку новаторських підходів до аналізу антропонімного матеріалу, зокрема вперше описано процеси деетимологізації, народної етимології, формально-фонетичної трансформації у галузі прізвиськ.

Теоретичне значення роботи полягає в повномасштабному методологічно доцільному описі фактичного матеріалу прізвиськ Вінниччини, що може слугувати методичною базою для подальших досліджень у царині регіональної антропоніміки. Теоретичні узагальнення, здійснені в дисертації, доповнюють загальну картину мотиваційно-словотвірної, граматичної та експресивної структури неофіційних антропонімів України. У роботі також уточнено й розвинуто низку категорій та термінів, які стосуються різнобічного функціонування прізвиськ, що розширює теорію української антропоніміки.

Практична цінність дослідження полягає в науковому описі нового фактичного матеріалу, що може бути використано для укладання загальноукраїнських наукових праць та словників; досліджень із етимології, сучасної української дериватології; робота може бути корисною для галузей, суміжних із лінгвістикою: народознавство, етнопсихологія, філософія мови, історія. Матеріал дисертації слугуватиме теоретичною й фактологічною

базою у розробці спецкурсів із теорії номінації, регіональної антропоніміки, діалектології тощо.

Особистий внесок здобувача полягає в збагаченні новим антропонімним матеріалом національного ономастичного реєстру, а також у його всебічному багатоаспектному аналізі, що наближає мовознавство до завершення синхронної ономастичної картини України.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та засіданнях науково-теоретичного семінару «Наукова парадигма: лінгвістичні реалії». Ключові положення та основні результати дослідження виголошувалися в доповідях на XV Всеукраїнській ономастичній конференції «Український ономастикон: типологія, словотвір, функціонування» (м. Хмельницький, 2013 р.), XVI Всеукраїнській ономастичній конференції «Українська ономастика: минуле, сучасне, перспективи» (м. Одеса, 2015 р.), II Всеукраїнській конференції «Лінгвістичне портретування сучасного соціуму» (м. Вінниця, 2015 р.), VI Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» (2015 р.), IX Міжнародному симпозиумі «Гуманітарні та суспільні науки: досягнення та перспективи» (м. Відень, Австрія, 27 січня 2016 р.), звітних наукових конференціях Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2013 р., 2014 р., 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації та результати дослідження викладено в десяти наукових працях, 5 із яких уміщено в наукових фахових виданнях України, 2 – у міжнародних виданнях (усі статті одноосібні).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (259 позицій) та додатків, які містять список районів, охоплених експедиційними дослідженнями, анкету, а також реєстр зібраних неофіційних антропонімів ареалу.

Обсяг основного тексту дисертації становить 178 сторінок, повний обсяг – 244 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано тему дослідження та її актуальність, визначено об'єкт, предмет, мету, розкрито завдання та методи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення здобутих результатів, подано основну джерельну базу студій, викладено зв'язок із науковими програмами, планами, темами, зазначено кількість та обсяг публікацій, які відображають основні положення дисертації.

У **першому розділі** «**Антропонімна категорія прізвище в українській мові**» коротко описано історію та сучасний стан вивчення прізвище у вітчизняному мовознавстві, з'ясовано лінгвістичний статус прізвища, відмежовано категорію прізвища від псевдонімів та інших

антропонімних класів; окреслено методикку дослідження, способи надання й загальні аспекти функціонування прізвицьк.

У дисертації розглянуто історію вивчення прізвицьк у слов'янському мовознавстві, яка сягає донаукового періоду (до XIX ст.), коли в документах і літописах спорадично фіксувалися прізвицька й перехідні назви осіб. Власне науковий підхід розвивається з середини XIX ст. з появою праць В. Охримовича, І. Франка, Ф. Міклошича, М. Сумцова, де здійснено перший міждисциплінарний (історико-етнографічний) аналіз і перші лінгвістичні узагальнення. Це поклало початок власне лінгвістичному підходу до неофіційної антропоніміки. На межі XIX – XX ст. антропонімні студії сконцентрувалися навколо регіональних, етимологічних і функціональних проблем неофіційних антропонімів, заклалися основи антропонімної термінології та методів збирання й дослідження фактичного матеріалу. Розквіт вивчення неофіційної антропоніміки припадає на середину XX ст., коли розвідки набувають системного й координованого характеру. Поруч зі збором та описом прізвицьк у різних регіонах України науковцями (М. Худаш, П. Чучка, Р. Осташ, В. Чабаненко, В. Німчук, М. Дуйчак та інші) зроблено низку узагальнень, що стали теоретичною базою для сучасних досліджень.

Сучасний стан вивчення неофіційної антропоніміки характеризується взаємодією загального й різноаспектного підходів, що зумовило тематичну й ареальну сегментацію ономастичного дискурсу, в якому було описано й проаналізовано широкий спектр мовознавчих і суміжних міждисциплінарних аспектів функціонування прізвицьк (мотивація, семантика, словотвір, соціокультурні, прагматичні, гендерні аспекти; фольклористичне, етнографічне й художньо-літературне побутування прізвицьк).

В українській мові поняття «прізвицько» визначають на трьох рівнях: народно-побутовому, лексикографічному й науковому. Проблеми наукового терміна «прізвицько» остаточно ще не вирішені й полягають в окресленні поняття, обсягу явищ, що входять до нього, й розробку універсальної класифікації прізвицьк. Найповнішим уважаємо визначення «прізвицько» М. Худаша («особові назви, яких люди набувають у побутовому оточенні мимоволі, часто випадково, в різні періоди свого життя за тією чи іншою зовнішньою або внутрішньою властивістю чи якимось незвичайним випадком, що з ними трапився і під якими вони потім відомі лише в близькому оточенні»), яке прийняте за робоче. Визначаємо предмет власного дослідження як такий, що виходить за рамки поняття «прізвицько», оскільки охоплює також прізвицькові утворення, діалектні й атипові для ареалу варіанти імен тощо.

Проблема класифікації неофіційних антропонімів полягає в доцільному виборі параметрів – мотиваційних, семантичних і структурних, серед яких найпоширенішим є мотиваційний. Для сучасних досліджень характерний комплексний підхід, що охоплює низку класифікацій за внутрішньою формою прізвицьк, мотивованістю, способом творення, структурою, сферою

поширення, конотативністю, темпоральністю, локативністю.

Специфіка прізвицьк полягає в сукупній або окремій дії позамовних пресупозицій, куди включаються риси носія, його вікові та соціальні особливості, специфіку групи й ситуації, у яких носій отримує прізвисько. Домінантним є називання за зовнішністю з реалізацією метафоричного або метонімічного перенесення.

Функціонування прізвицьк має історичні закономірності, які встановилися на початку ХХ ст., коли прізвиська остаточно відокремилися від офіційних антропонімів і перейшли до них в опозицію. Найважливішими є ідентифікувальна та характеристична функція прізвицьк. Прізвиська, функціонуючи тільки у сфері живого мовлення, виникають і побутують на різних вікових і соціальних етапах життя людини, завжди мають явну або приховану мотивацію, характеризуються звуженою (індивід) або розширеною (родина, територіальна громада) референційною віднесеністю.

Методика дослідження неофіційних антропонімів Вінницької області полягає в послідовному й планомірному виконанні таких етапів дослідження, як розробка питальника й збір фактичного матеріалу експедиційним шляхом, методом анкетування і поетапне застосування семантичного, мотиваційного й словотвірного лінгвістичних методів.

Другий розділ «Принципи і мотиви номінації прізвицьк мешканців Вінниччини» присвячений принципам і мотивам номінації прізвицьк мешканців Вінниччини, зокрема – кількісним характеристикам, мотивації за ознаками носіїв, конотативності індивідуальних прізвицьк. У ньому висвітлено питання відіменного й відапелятивного називання у сфері прізвицьк та з'ясовано формально-семантичні трансформації в неофіційній антропонімії Вінницької області.

Усього на матеріалі ареалу Вінниччини було здійснено класифікацію близько 4000 прізвицьк за кількісними, формальними й семантичними теоретико-методологічними параметрами.

Найзагальнішими статистичними характеристиками є фактор мотивованості (власне мотивовані й умовно мотивовані прізвиська), кількісні ознаки мотивованості (одно-, дво- й багатомотивовані прізвиська) та структурні характеристики прізвицьк (прості, складні й складені (багатокомпонентні) прізвиська). У кількісному складі неофіційних антропонімів подільського ареалу домінують мотивовані індивідуальні та повторювані прізвиська, тоді як територіально-групові й сімейно-родові трапляються спорадично із частковою втратою етимології й респондентних тлумачень. Феномен повторюваних прізвицьк пов'язаний переважно з мотивацією за зовнішністю носія й репрезентує типові трансонімічні або предметно-метафоричні перенесення. Індивідуальні прізвиська Вінницької області класифікаційно розгалужені й включають прості, складні й складені одиниці.

Серед досліджуваних одиниць домінують умотивовані прізвиська (76 %). Умовно невмотивовані складають 20 %, багатомотивовані – 4 %. В

останніх комбінуються формальні (прізвище, ім'я носія) й очевидні (зовнішність, внутрішня риса) ознаки.

Найпоширенішими серед індивідуальних неофіційних антропонімів є мотивовані зовнішністю носія, зокрема: фізичними вадами (*Крот, Глухман*), індивідуальними особливостями його частин тіла (*Чебурашка, Груша*), зросту (*Хрущ, Дюймовочка*), тілобудови (*Костиль, Холодець*), кольором волосся (*Білка, Ворона*), його наявністю на обличчі або тілі (Ленін, Цапок), специфікою одягу, прикрас, манери одягатися (*Селючка, Звезда*), рухатися (*Акробат, Вжик*), загальним зовнішнім виглядом носія (*Афродіта, Чимерла*), запахом (*Бактерія, Тхоряка*), віком (*Зелена, Торішня*), схожістю носія з іншими особами (*Гурченко, Брежнєв*). Такі номінації здійснюються з допомогою низки механізмів (від прямого називання й характеристики, метафоричного перенесення – до трансонімізації). Прізвиська з вказівкою на характер, вдачу та внутрішні властивості людини творяться внаслідок метонімічно-метафоричного перенесення та фонетичних асоціацій. Вони охоплюють групи ознак, протиставлених за настановою «погано» – «добре»: позитивними рисами – *допитливість, цікавість, доброта, весела вдача*; негативними – *неврівноваженість, жорстокість, злість, хитрість, занудність, мовчазність, надокучливість, жадібність, брехливість, злодійкуватість та розгубленість*.

Суміжно класифікованими є група прізвищ, що вказують на рід діяльності людини: а) можуть виконувати тільки ідентифікаційну функцію; б) при метонімічному називанні особи за інструментом або об'єктом діяльності мають відтінок іронії. Мотиваційна група прізвищ «Особливості мовлення носія» в основному складена з репрезентантів, які характеризують носія за частим уживанням окремих слів або фраз, нечіткою вимовою, темпом мовлення. Група неофіційних антропонімів, що вказують на випадки в житті людини, є негомогенною й об'єднує гетероморфні пресупозиції, представлені індивідуальними історіями називання. Низка прізвищ вказують на соціальний та національний статус носія (місце проживання людини, етнічну належність, матеріальне становище).

Значну частину неофіційного антропонімікону становлять одиниці, що походять від імені або прізвища носія, тобто мають внутрішню мотиваційну класифікацію. Найпоширеніші – відпрізвищеві назви, при деривації яких відбуваються процеси: а) фонетичної модифікації (*Зайчик (Зайчук), Шкляр (Скляр)*); б) трансформації за перекладним аналогом (переважно з російської) (*Метелик (Мітільов), Цвях (Гвоздьова)*); в) асоціативної трансформації за семантикою кореня (*Самара (Самарський), Виноград (Виноградов)*); г) нормативної афіксації (патроніми, матроніми, пропатроніми, проматроніми, андроніми тощо) (*Кравчиха (Кравець), Воєндама*); г) нетипової афіксації (*Зелемон (Зелінський), Марцепан (Марценюк)*); д) трансонімізації (*Вінні Пух, Фарбований Лис*).

Можна узагальнити, що конотація у сфері прізвищ містить як логічний (оцінка), так й емоційний (експресія) компоненти. Більшість прізвищ є

виразно конотованими, тоді як нейтральними виступають тільки 92 одиниці (2,9 %) – це деривати, у яких відсутній характеристичний чи метафоричний компонент або наявна ядра сема «людина». Конотативний потенціал прізвиськ пов'язаний із двома морфологічними чинниками – наявністю кореневої або афіксальної додаткової семантики. Словотвірна конотація присутня передусім в андронімах та патронімах, утворених суфіксами присвійності *-их-, -иц-, -яч-, -єв-, -ич-* (*Кабаниха, Бараниха*). Типові суфікси, що уводять позитивну конотацію – *-очк-, -ун-, -еч-+-к-, -ик-* (*Ляхівочка, Комарик*); аугментація є малопоширеною й реалізується дериватами із суфіксами *-ур-, -л-, -яр-* (*Бовдур, Ментяра*). Виразну позитивно-іронічну конотацію мають складені прізвиська, що містять риму або параномастичну гру слів, а також утворені за механізмом метонімії або метафори: *Ігрушка-Мушка, Світчик-Разведчик*.

Для сфери неофіційних антропонімів Вінниччини властиві формально-семантичні трансформації, скеровані на переосмислення, пояснення, спрощення незвичних для народу назв. Ці явища об'єднані терміном «народна етимологія», що включає такі часткові вияви: а) заміну окремих фонем або морфем на більш звичні (*Зіть, Руля*); б) використання лексем, що патронімічні з офіційним іменем носія (*Гадейчик, Демчик*); в) морфемне спрощення або варіативність фонем (*Монеко, Дзьоскін*); г) заміну морфем (переважно кінцевих) (*Грішмак, Душмак*); г) заміну закінчень на більш звичні для української мови або нульові (*Басіст, Кабун*); д) елімінацію морфем або частин слова, кінцеве усічення паспортного або неофіційного антропоніма (*Самара, Лебідь*).

Деетимологізація у сфері подільських переважно умовно мотивованих прізвиськ пов'язана такими конкретними формально-семантичними процесами, як: а) втрата службової морфемі (*Марго, Ньюша*); б) використання малопродуктивних афіксів, які затемнюють внутрішню форму слова (*Груня, Гарула*); в) послуговування маловідомою лексикою, що призводить до непрозорості внутрішньої форми (*Кока, Кметь*); г) заміна однієї кореневої фонемі на іншу (*Гася, Казік*); г) використання звуконаслідувальної та вигукової лексики у функції кореня (*Бібіка, Чірік*); д) використання антропоніма з уже втраченою мотивацією як твірної основи (*Кивиха* – дружина чоловіка на прізвисько *Кива*); е) застосування кількох вищеперерахованих механізмів у межах творення одного прізвиська (*Гутель* (нім. сл. *гут* + *бутель*)).

Аналіз типів надання прізвиська дозволив виокремити такі загальні принципи номінації, як безпосередню характеристизацію, афіксальну трансформацію паспортного імені, безпосередню й опосередковану метафоризацію. Вони ґрунтуються на двох закономірностях: асоціація й співвіднесеність деривата з офіційним ім'ям носія. За сферою надання прізвиська виділяються сімейно-родові й територіально-групові (назви жителів населеного пункту або їх мікрогрупи); вуличні (переважно

відіменні); шкільні (відапелятивні й відіменні). Специфікою дитячих внутрішньосімейних прізвиськ є виключно позитивна конотація.

Прізвиська Вінниччини виявляють широку палітру мотиваційних внутрішньо- та зовнішньомовних характеристик, засвідчують фонетичні, лексико-семантичні (метафора, метонімія) й формальні трансформації; є виразно конотованими одиницями й функціонують у різних соціальних сферах.

У третьому розділі «Грамматична й словотвірна структура неофіційних антропонімів Вінниччини» описано загальні граматичні характеристики прізвиськ, проаналізовано лексико-семантичний та морфологічний способи творення, а також фонетичну модифікацію як специфічний тип деривації неофіційних найменувань регіону.

Аналіз прізвиськ Вінницької області за загальними граматичними параметрами засвідчує репрезентативність усіх повнозначних частин мови. Серед прізвиськ досліджуваного ареалу більшість (92 %) становлять відіменникові утворення, які охоплюють усі семантико-граматичні розряди від конкретних й абстрактних – до недискретних. Прикметникові утворення займають другу кількісну позицію й також репрезентовані всіма розрядами, причому між ними спостерігаються транспозиційні переходи. Достатньо представленими є також вигуки й звуконаслідувальні слова, тоді як інші граматичні класи представлені спорадично.

Серед загальних способів словотворення виокремлюються лексико-семантичний, морфологічний та формально-фонетична модифікація. Провідним є лексико-семантичний словотвір, який об'єднує два комплементарні процеси – трансонімізацію й транспозицію. Трансонімізація реалізує механізми на основі метафори, за якими антропонімічні або інші власні назви переходять до прізвиськ, зокрема назви політичних діячів, діячів культури, письменників, артистів, героїв мультфільмів, казок, літературних героїв, кіногероїв, героїв телепередач, спортсменів, а також від імен, що мають сему типізації (*Мареничі, Клічко*), рідко – неантропонімічні власні назви, відбувається семантичне ізолювання зменшено-пестливих, усічених або інших форм паспортного або непаспортного імені (*Крейсер «Аврора», Майдан Бобрик*). Окремим способом творення прізвиськ можна вважати власне називання (без конотації й перенесення).

Третину всіх прізвиськ становлять метафоричні перенесення. Вони охоплюють одиниці від гіперболічного або стереотипного перенесення (безпосереднього або з кількома проміжними ланками – до ситуативних метафор). За лексико-семантичними групами включають перенесення з назв тварин (*Мікроба, Носоріг*), птахів (*Качка, Півень*), рослин або їх частин (*Вишенька, Качан*), з абстрактних назв (*Кілограм, Вітер*), назв матеріалів та речовин (*Олія, Глина*), назв дрібних предметів, деталей (*Циркуль, Спічка*), компонентів одягу, екіпірування, туалету (*Китель, Шляпа*), назв істот (*Козак, Циган*). За мотиваційною сферою – номінації за національною належністю,

територією проживання, професією, родом діяльності, за зовнішніми ознаками, проявами вдачі, характеру, звичок, у тому числі й дефективними.

Метонімія тематично й структурно обмежена й включає перенесення з інструменту дії (роботи) (*Балалайка, Бачок*), предмету зовнішності, екіпірування на особу-носія (*Матрос, Майор*). Більша частина репрезентантів пов'язана безпосередньо з характеристичною (особливою, такою, що кидається в очі) ознакою.

Серед морфологічних способів словотворення у сфері прізвищ найпредставленішою є суфіксація з типовим для прізвищ використанням патронімних та матронімних суфіксів з додатковою присвійною семантикою або десемантизованою присвійністю формантів *-ів-, -ов-, -ин-, их-*. (*Дракониха, Мамочкин*). Найпоширенішим є суфікс предметності *-к-(а)* (*Американка, Бандерка*), поширеною є зменшено-пестлива афіксація (*-ок-, -ик-, -очк-, -иш-, -к-*) (*Бананчик, Малінка*), спорадичним – аугментативний словотвір (суфікси *-яр-(-а), -ул-(-ел-)(-о), -л-(-а), -ул-(-ел-) (-а), -ав- + -к- (-а)*) (*Опудало, Аліняра*). Малопродуктивною є афіксація за ознакою парного роду, уніфікальна, суфіксально-префіксальна, а також випадки дієрези, заміни одного суфікса іншим, випущення закінчення (*Амян, Ром*).

Значна частина прізвищ утворена шляхом глибинної фонетичної модифікації, що виникає переважно в дитячому мовленні, вуличних прізвищах ситуативного характеру. Сюди входять: а) фонетичні симулякри, організовані за принципом лексем; б) контаміновані одиниці; в) прізвища з ненормативною заміною початкового приголосного; г) прізвища, в яких реалізовані кілька словотвірних засобів, що затемнюють етимологію; ґ) залишки лексем, що зазнали ненормативного усічення; д) одиниці, що зазнали додавання протетичних звуків і складів; е) прізвища зі зміненним кореневим приголосним; є) з додаванням іншомовних закінчень; ж) одиниці, що зазнали міжмовної інтерференції. Усі фонетично марковані прізвища, що виникли внаслідок фонетичної модифікації, мають високу експресивну насаженість.

У **висновках** подано теоретичні узагальнення результатів виконаного дослідження.

Основний масив неофіційної антропонімії Вінниччини становлять прізвища – відапелятивні та відантропонімні назви, які не відповідають моделям офіційних антропонімів і виконують ідентифікувальну, характеристичну й конотативну функції. Проблематика дослідження прізвищ триаспектна (визначення дефініції, обсягу й класифікації прізвищ). Неофіційні антропоніми – це прізвища (надані оточенням або самонабуті антропоніми з метою ідентифікації й характеристики), прізвищкові утворення, атипові та діалектні варіанти імен, що мають відтінок характеристики й конотації. Відмінність прізвищ від псевдонімів полягає у тому, що псевдоніми: а) є самоназвами; б) виконують функцію латенції; в) можуть функціонувати в писемному мовленні й в офіційних сферах, натомість прізвища функціонують як характеристичні й

ідентифікувальні, можуть стосуватися груп людей (сімейно-родові, територіальні) й функціонують виключно в усному мовленні.

Способи номінації при наданні прізвиська зумовлюються сукупністю чинників, що є екстра- та інтралінгвальними пресупозиціями називання. До перших належать особливості офіційного імені та його варіанти, до других – зовнішні та внутрішні риси носія, вікові та соціальні особливості, специфіка ситуації, в якій відбувся акт набуття прізвиська. Проаналізований матеріал дозволяє виділити власне індивідуальні прізвиська, шкільні назви, вуличні назви, внутрішньосімейні назви, серед яких найпоширеніші відантропонімні (відпрізвищеві й відіменні).

Класифікація неофіційних антропонімів багатоаспектна й включає мотиваційні, семантичні й структурні параметри. Найрозгалуженішою є мотиваційна класифікація (за фізичними (зовнішніми) якостями, психічними рисами, родом діяльності, особливостями мовлення, вчинками, етнічними й територіальними ознаками, місцем у громаді людини тощо). Семантична класифікація пов'язана з мотиваційною й включає лексико-семантичні розряди лексики, від якої походять прізвиська, та напрями метафорично-метонімічних перенесень. Група структурних класифікацій виокремилася в результаті групування прізвиस्क: а) за кількістю компонентів; б) за співвідношенням словотвірних засобів.

Методика дослідження неофіційних антропонімів Вінницької області була реалізована послідовним застосуванням таких етапів: а) розробка й практичне експедиційне використання питальника з фіксацією фактичного матеріалу; б) лінгвістичні методи (семантичний, мотиваційний (ономасіологічний) та словотвірний).

Статистичні характеристики прізвиस्क Вінниччини засвідчують, що в різних співвідношеннях у регіоні представлені індивідуальні, родичівські, групові та повторювані прізвиська. Домінантними є мотивовані індивідуальні й повторювані. Спорадичними є сімейно-родові прізвиська, які занепадають у регіоні як продуктивний тип. Поширеними є повторювані прізвиська з екстралінгвальною мотивацією за зовнішністю, оскільки в мешканців різних населених пунктів діють однакові стереотипи.

Мотиваційні узагальнення засвідчують, що масив аналізованих прізвиस्क поділяється на вмотивовані (76 %), внутрішня форма яких прозора або вказується респондентами на етапі збору матеріалу; умовно невмотивовані (20 %), потребують семантичного й етимологічного аналізу або ж є етимологічно непрозорими; багатомотивовані (4 %), у яких поєднуються кілька мотиваційних ознак (зазвичай формальна (офіційне ім'я носія) й реальна (зовнішність, внутрішні риси тощо)).

Серед прізвиस्क досліджуваного регіону виокремлюються такі мотиваційні типи: а) прізвиська, мотивовані зовнішністю носія (фізичними вадами, індивідуальними особливостями частин тіла, зросту, специфікою тілобудови, кольором волосся, його наявністю на обличчі або тілі, загальним зовнішнім виглядом носія, специфікою одягу, манери одягатися, прикрашати

себе, манерами руху носія, запахом, віком, схожістю носія з іншими особами тощо); б) прізвиська, мотивовані внутрішніми (психічними) рисами людини (позитивними – допитливість, цікавість, доброта, весела вдача; негативними – жорстокий або злий характер, неврівноваженість, хитрість, занудність, надокучливість, мовчазність, жадібність, злодійкуватість, брехливість та розгубленість), домінувальною є мотивація за позитивними рисами; в) прізвиська, мотивовані звичками, вподобаннями й родом діяльності людини; г) прізвиська, мотивовані особливостями мовлення носія (за частим уживанням окремих слів або фраз, за неправильною вимовою власного імені або окремих слів, нечіткою вимовою або темпом мовлення носія); ґ) прізвиська, мотивовані національною та соціальною належністю, пов'язані з реальним статусом, індивідуальними історіями називання або асоціацією зовнішності з відповідним статусом. Окремим мотиваційним типом є відіменний тип найменування, де домінує відпрізвисьцеве називання. Такі одиниці зазнають формальних та семантичних модифікацій, які видозмінюють офіційне ім'я й супроводжуються зазвичай віковою або соціальною невідповідністю прізвища і статусу носія.

Серед прізвиськ Вінницької області поширене явище конотації. Більшість прізвиськ є конотативно маркованими (нейтральними є 92 одиниці (2,9 %)).

Формально-фонетичні трансформації у сфері прізвиськ Вінниччини пов'язані найбільше з явищами народної етимології та десемантизації.

Загальнограматичні спостереження за неофіційною антропонімією Вінницької області засвідчують, що 92 % одиниць становлять відіменникові утворення усіх семантико-граматичних розрядів. Відприкметникові утворення становлять 6%, решта – репрезентанти всіх повнозначних частин мови, а також часток, вигуків та звуконаслідувальних слів.

Словотвірну структуру досліджуваних прізвиськ утворюють одиниці, що виникли внаслідок власне номінації, трансонімізації, лексико-семантичного та морфологічного словотворення. Власне номінативний спосіб творення прізвиськ – це пряме називання носія за виразною ідентифікувальною ознакою без компоненту образності, завдяки чому новоутворений онім зближується з офіційним, оскільки виконує тільки ідентифікувальну функцію.

Трансонімізація у сфері онімів – різновид транспозиції, не пов'язаний з паспортним іменем носія антропоніма і є у своїй основі метафоричним перенесенням за зовнішньою або внутрішньою схожістю з відомою або типізованою особою.

Метафоричні перенесення у сфері неофіційних антропонімів – поширений і розгалужений у класифікаційному плані тип творення, який виступає як самостійним, так і супровідним процесом при трансонімізації, фонетичній модифікації тощо.

Метафоричні перенесення у сфері прізвиськ охоплюють діапазон від стереотипних випадків, модельованих зовнішніми та внутрішніми ознаками

носія, до ситуативних перенесень та перенесень з використанням кількох проміжних асоціативних ланок. Метафори у сфері прізвиськ включають переважно перенесення з назв тварин, птахів, рослин або їх частин, абстрактних назв, назв матеріалів та речовин, предметів побуту та близького оточення людини та їх частин (деталі, порції (страв), побутові речовини тощо).

Метонімічні перенесення у сфері прізвиськ не виявляють значного семантичного розгалуження й включають перенесення на особу-носія: а) з інструменту дії (роботи); б) з предмету зовнішності, екіпірування. Вони можуть бути безпосередніми (прямий зв'язок) або опосередкованими асоціативними ланками (вдача, характер, звичка).

Морфологічний словотвір у сфері неофіційних антропонімів Вінниччини включає афіксацію (найпродуктивніша), осново- і словоскладання. Серед останніх типів найпродуктивнішою є модель «прикметник + іменник» (прикметник вказує на ознаку носія).

93% афіксального словотвору репрезентовані суфіксацією й усиченням. Продуктивні форманти пов'язані зазвичай з родичівською мотивованістю.

Найпоширенішими є демінутивні та посесивні суфікси. Малопродуктивною є аугментація. Явища суфіксально-префіксального творення, афіксації за ознакою парного роду, уніфіксного словотворення, заміни одного суфікса іншим й елімінації закінчень є помірно представленими й мають по кілька десятків репрезентантів.

У дослідженні обґрунтовано, що фонетична модифікація є окремим способом творення прізвиськ. Вона є узагальненою категорією й об'єднує словотвірні типи від немотивованої появи або вилучення фонем до утворення асемантичних псевдолексем, що мають складоподіл, наголос, граматичне оформлення. До цієї загальної категорії входять контамінація, явище народної етимології, послуговування звуконаслідувальними формами як твірними основами, ненормативна заміна початкового приголосного, гіперичне послуговування кількома словотвірними засобами, що затемнює етимологію лексеми, українсько-російська інтерференція («суржик»), глибинна трансформація іншомовних лексем або ж комбінування кількох із вищеперерахованих механізмів.

Палітра неофіційних антропонімів Вінницької області засвідчує реалізацію всього діапазону мотиваційних та словотвірних ознак, характерних для інших регіонів України. Специфічними є відмирання проандронімних та пропатронімних назв, автохтонних сімейно-родових та територіальних прізвиськ, розвиток неофіційних імен в молодіжних мікросередовищах, де актуальними стають формально-фонетичні перетворення, уніфіксація, мотивація лексемами, що не мають зв'язку з іменем або ознаками носія.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Павлюк В. А. Метафоричні перенесення у сфері неофіційних антропонімів Вінниччини / В. А. Павлюк // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. праць. – Вип. 7 / Гол. ред. М.Є. Скиба, відп. за випуск М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХмЦНП, 2014. – С. 131–135.
2. Павлюк В. А. Лінгвістичний статус прізвиська та його місце в антропонімії / В. А. Павлюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / Гол. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2014. – Вип. 19. – С.157–162.
3. Павлюк В. А. Статистично-мотиваційні характеристики прізвиськ Вінницької області / В. А. Павлюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / Гол. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2015. – Вип. 21. – С. 39–46.
4. Павлюк В. А. Формально-семантичні трансформації у сфері неофіційної антропонімії Вінниччини / В. А. Павлюк // Мовознавчий вісник: збірник наукових праць / Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2015. – Вип. 20. – С. 33–38.
5. Павлюк В. А. Афіксація як засіб творення прізвиськ мешканців Вінницької області / В. А. Павлюк // Записки з ономастики: збірник наукових праць. – Одеса : «Астропринт», 2015. – Вип. 18. – С.575–582.

Статті у міжнародних виданнях

6. Павлюк В. А. Прізвиська – наймінливіший клас антропонімів / В. А. Павлюк // Культурні аспекти освіти. – Варшава, 2013. – С. 265–270.
7. Pavliuk V. General grammar features of the nicknames (based on Vinnychchyna) // Humanities and Social Sciences in Europe: Achievement and Perspectives. Proceeding of the 9th International symposium. "East West" Association for Advanced Studies and Higher Education. – Vienna. – 2016. – P.228– 231.

Статті у нефахових виданнях, тези і матеріали доповідей

8. Павлюк В.А. Історія становлення українських прізвиськ / В.А. Павлюк // Лінгвістичні читання: збірник наукових статей. – Вип. 6. – Вінниця, ФОП Рогальська І.О., 2013. – С. 114–121.
9. Павлюк В. А. Мотиви номінації дитячих та шкільних прізвиськ / В.А. Павлюк // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. праць. – Вип.6 / Гол. ред. М. Є. Скиба, відп. за випуск М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХмЦНП, 2013. – Частина перша. – С. 193–200.
10. Павлюк В. А. Конотація індивідуальних прізвиськ (на матеріалі Вінниччини) / В. А. Павлюк // Матеріали II Всеукраїнської

науково-практичної конференції «Лінгвістичне портретування сучасного соціуму» (м. Вінниця, 26-27 листопада 2015 р.). – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2015. – С.159–168.

АНОТАЦІЯ

Павлюк В.А. Становлення неофіційного антропонімікону Вінниччини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2016.

У дисертації комплексно досліджено прізвиська мешканців Вінниччини з метою повного і всебічного розгляду цього класу лексики на загальнонаціональному тлі. Проаналізовано 4000 релевантних одиниць, зібраних упродовж 2011 – 2015 років у понад 100 населених пунктах 27 районів Вінницької області та місті Вінниця.

У дисертації описано історію та сучасний стан вивчення прізвиськ у вітчизняному мовознавстві, з'ясовано лінгвістичний статус прізвиська, відмежовано категорію прізвиська від псевдонімів та інших антропонімних класів; окреслено методику дослідження, способи надання й загальні аспекти функціонування прізвиськ. Визначено принципи і мотиви номінації прізвиськ мешканців Вінниччини, зокрема – статистичні характеристики, мотивації за ознаками носіїв, конотативності індивідуальних прізвиськ. Висвітлено питання відіменного й відапелятивного називання у сфері прізвиськ та з'ясовано формально-семантичні трансформації у неофіційній антропонімії Вінницької області. Описано загальні граматичні характеристики прізвиськ, проаналізовано лексико-семантичний та морфологічний способи творення, а також фонетичну модифікацію як специфічний тип деривації неофіційних найменувань регіону.

Ключові слова: антропонім, прізвисько, принцип номінації, мотив номінації, спосіб творення.

SUMMARY

Pavliuk V.A. Formation of informal anthroponymicon on the territory of Vinnychchyna. – Manuscript.

Thesis on completion of a scientific degree of the candidate of philological science on a specialty 10.02.01. – The Ukrainian language. – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mychailo Kotsiubynskyi. – Vinnytsia, 2016.

The nicknames of the inhabitants of Vinnychchyna are fully studied in this thesis with the purpose to examine thoroughly this vocabulary category on the nationwide background. 4000 relevant units are analyzed which were collected during 2011-2015 year in over 100 inhabited localities of 27 regions of Vinnytsia oblast and in the town of Vinnytsia.

The history and the current condition of the nickname study in the native linguistics are depicted, the linguistic status of a nickname is clarified, the category of the nickname is isolated from the pseudonyms and other anthroponymy categories; methods of the research, ways of assignment and general aspects of nickname functioning are outlined. The principles and reasoning of nickname nomination of the inhabitants of Vinnychchyna are determined, in particular – statistic characteristics, reasoning according to the character of the bearer, connotation of peculiar nicknames. The issue of postnominal and from-appellative denomination in the sphere of nicknames is cleared up and formal-semantic transformation in informal anthroponymicon on the territory of Vinnytsia oblast is elucidated. The general grammar characteristics of nicknames are outlined; vocabulary-semantic and morphological ways of formation are described as well as phonetic modification as a specific type of derivation of informal regional denominations.

Key words: anthroponymicon, nickname, principle of nomination, nomination reasoning, way of formation.

АННОТАЦИЯ

Павлюк В.А. Становление неофициального антропонимикона Виннитчины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского. – Винница, 2016.

В диссертации комплексно исследованы прозвища жителей Виннитчины с целью полного и всестороннего рассмотрения этого класса лексики на общенациональном фоне. Проанализировано около 4000 релевантных единиц, собранных в течение 2011 – 2015 гг. более чем в 100 населенных пунктах 27 районов Винницкой области и городе Виннице.

В диссертации описана история и современное состояние изучения прозвищ в отечественном языкознании, выяснен лингвистический статус прозвища, разграничены категории прозвища и других антропонимных классов; очерчено методика исследования, способы образования и общие аспекты функционирования прозвищ.

Определены принципы и мотивы номинации прозвищ жителей Виннитчины, в частности – статистические характеристики, мотивации по признакам носителей, конотативности индивидуальных прозвищ. Рассмотрены вопросы отименных и отапелятивных названий в сфере прозвищ и выяснены формально-семантические трансформации в неофициальной антропонимии Винницкой области.

В количественном составе неофициальных антропонимов Виннитчины доминируют мотивированные индивидуальные и повторяющиеся прозвища, тогда как территориально-групповые и семейно-родовые встречаются спорадически, с частичной потерей этимологии и респондентного

толкования. Феномен повторяющихся прозвищ связан преимущественно с мотивацией по внешности носителя и представляет трансонимический или предметно-метафорический перенос. Индивидуальные прозвища Винницкой области классификационно разветвленные и включают простые, сложные и составные единицы.

Среди исследуемых единиц доминируют мотивированные прозвища (76%). Условно немотивированные составляют 20%, многомотивированные – 4%. В последних комбинируются формальные (фамилия, имя носителя) и очевидные (внешность, внутренняя черта) признаки.

Анализ прозвищ Винницкой области по общим грамматическим параметрам свидетельствует о репрезентативности всех самостоятельных частей речи. Среди прозвищ исследуемого ареала большинство (92%) составляют отсубстантивные образования, охватывающие все семантико-грамматические разряды от конкретных и абстрактных – к недискретным. Прилагательные образования занимают вторую количественную позицию и также представлены всеми разрядами, причем между ними наблюдаются транспозиционные переходы. Достаточно представленными также есть междометия и звукоподражательные слова, тогда как другие грамматические классы встречаются спорадически.

Среди общих способов словообразования выделяются лексико-семантический, морфологический и формально-фонетическая модификация. Ведущим является лексико-семантическое словообразование, которое объединяет два комплементарных процесса – трансонимизацию и транспозицию.

Треть всех прозвищ составляют метафорические переносы. Лексико-семантическая группа представлена переносами из названий животных, птиц, растений или их частей, из абстрактных названий, названий материалов и веществ, мелких предметов, деталей, компонентов одежды, экипировки, туалета, названий одушевленных существ. Мотивационная сфера – номинации по национальной принадлежности, территории проживания, профессии, виду деятельности, внешним признакам, проявлениям темперамента, характера, привычек.

Среди морфологических способов словообразования в сфере прозвищ наиболее широко представлена суффиксация с использованием патронимных и матронимных суффиксов с дополнительной притяжательной семантикой или десемантизированной притяжательностью.

Ключевые слова: антропоним, прозвище, принцип номинации, мотив номинации, способ образования.

